

Literary Research

Year18, NO. 72

Summer 2021

 DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.18.72.6>

 DOR: [20.1001.1.17352932.1400.18.72.6.7](https://doi.org/20.1001.1.17352932.1400.18.72.6.7)

The Narrative of Historical Epics from the Conquest of Baghdad: Iranian-oriented or Religious-oriented?

Mahshid Gohari Kakhki¹

Received: 3/2/2021

Accepted: 21/6/2021

Abstract

The fall of Baghdad and the destruction of the Abbasid caliphate by Hulagu Khan provided a fertile ground for Iran's independence and the re-emergence of Iranshahri political thought. *Changizi Shahnameh*, Mostufi's *Zafarnameh* and Tabrizi's *Shahanshahnameh* are the most important historical epics composed in the court of the Ilkhanate. The main purpose of this study is to examine the approach of the poets of these historical poems to the event of the conquest of Baghdad and how this event and the historical figures were described in these works to determine the extent to which the poets had an Iranian or religious view in interpreting this event. Examination of these poems shows that despite the similarity of the narrative, two different approaches are seen in these works: Kashani and Tabrizi have a more triumphant and Iranian-oriented approach to this event. Instead of considering the annihilation of the Abbasids as a historical tragedy, they consider it a fateful and natural thing in order to fulfill the Iranians' long-held desire for independence. Mostufi has a religious view of the conquest of Baghdad and has repeatedly expressed his grief and sorrow over the fall of the Abbasids. Of course, all three poets in the narration of the conquest of Baghdad paid attention to the political thought of Iranshahri and tried

¹. Ph.D. Persian Language & Literature, Ferdowsi University of Mashhad

mahshidgohari@yahoo.com

to introduce Hulagu Khan as a king in the thought of Iranshahri by attributing the outstanding attributes of the ideal Iranian king to him. On the other hand, by highlighting traits such as irrationality and stinginess in the Abbasid caliph, they show that he is not worthy of ruling.

Keywords: *Conquest of Baghdad, Thought of Iranshahri, Ilkhanate, Changizi Shahnameh, Mostufi's Zafarnameh, Tabrizi's Shahanshahnameh.*

Extended Abstract

1. Introduction

The manner of narration of Ilkhanid historians in describing the event of the conquest of Baghdad are different; This difference is mostly seen between historians outside the Mongol sphere of influence and historians living in Iran during the Ilkhanate rule. *Changizi Shahnameh*, Mostufi's *Zafarnameh* and Tabrizi's *Shahanshahnameh* are the most significant historical epics composed in the Ilkhanid court. These epics are very important from various aspects. The poets' views on various issues, including the event of the conquest of Baghdad, show accurate and valuable points, but so far no book or article has dealt with these works from this perspective.

The main issue in this research is to examine the causes of the defeat and destruction of the Abbasid Caliphate from the perspective of the poets of these prominent historical epics and how to describe the Mongol caliph and khan in these works to determine how much the poets had an Iranian-oriented view in interpreting this event and paid attention to the independence of Iran and Iranshahri thought and how much they described this event with a religious view. As a result, the general approach of these poets to the event of the conquest of Baghdad is better explained.

2. Literature Review

Historical poems, especially historical epics, play an important role in interpreting historical events. In a historical epic, the poet on the one hand seeks to create a literary work and on the other hand describes

historical events. Historian individual emotions and prejudices, political and social constraints, and the dominance of the power discourse are factors that affect the objectivity of historical events and the interpretation of them. In three important historical epics of the Ilkhanid era, *Changizi Shahnameh*, Mostufi's *Zafarnameh* and Tabrizi's *Shahanshahnameh*, historical events, including the conquest of Baghdad, have been narrated under the influence of the mentioned factors, with a literary approach and sometimes very purposeful.

In this research, the use of various linguistic, literary and rhetorical tools in the verses of these three poems has been carefully studied: How to choose words, adjectives and titles, purposeful use of metaphor, simile, allegory and exaggeration in illustrations, meaningful praises, trying to create impressive and painful images, especially in the death of characters, how to describe the important characters of this event (especially Hulagu Khan and the Abbasid Caliph) and so on.

Thus, it can be seen that poets, by taking advantage of the capabilities and features of Persian poetry and using linguistic and rhetorical tools, literary arrays, imaginations and special narrative methods, express their views more clearly and effectively than prose histories.

3. Methodology

The present study is based on Qualitative Content Analysis. In describing and analyzing the content of these works, stylistic methods, rhetoric, etc. have been used. Also, how to use literary, linguistic and rhetorical tools, how to choose words and adjectives, metaphorical system and illustration of poets and the method of quoting the discourse of religion in these works have been studied. In addition, in order to better interpret and explain the issue, a comparative study was conducted between these historical epics and *Jame-al-Tavarikh*.

Results

In three important and prominent historical epics of the Ilkhanid era, namely *Changizi Shahnameh*, Mostufi's *Zafarnameh* and Tabrizi's *Shahanshahnameh*, the story of the conquest of Baghdad is narrated to a large extent similar to *Jame-al-Tavarikh*; The difference is that Rashid-al-Din Hamadani only described the events and has avoided

personal judgment. Rashid al-Din Fazlullah has neither a religious nor an ethnic or racial approach to this incident.

Given that these poems were written at the center of the power of the Ilkhanate, and since *Jame-al-Tavarikh* has been one of the main sources of these works, it seems that these poems have a triumphant view of the conquest of Baghdad. But despite the similarity of the narrative between these three poems, each of the poets sometimes expressed different views according to personal views. Two different approaches are seen in these works:

Kashani and Tabrizi did not interpret this event with a religious approach. Kashani has a more negative view to the Abbasid caliphate and did not express grief over the conquest of Baghdad and the destruction of the Abbasid dynasty. Tabrizi narrated the incident without having a religious or ethnic point of view and only used a few negative attributes about the caliph. Therefore, it seems that Tabrizi and Kashani tried with a triumphant approach to legitimize this battle of the Mongol khan and acquit him of the guilt of killing the Muslim leader. They tried to show the annihilation of the Abbasids as normal and destined, not a historical catastrophe, and perhaps because they considered this event to be the fulfillment of the Iranians' aspirations, they expressed their satisfaction with this event with an Iranianist approach.

Although Mostufi did not explicitly call the overthrow of the Abbasids a tragedy, but from a religious point of view, he has repeatedly expressed his resentment over the fall of the Abbasids in various ways and has legitimized them by attributing the Abbasids to the Prophet of Islam. Finally, it should be noted that all three poets expressed their Iranianist views more prominently than prose histories such as *Jame-al-Tavarikh*. In describing the incident and historical figures, they paid attention to the Iranshahri political thought and by attributing the prominent traits of the ideal Iranian king to Hulagu Khan and calling him a king, they considered Hulagu Khan worthy of a monarchy in the thought of Iranshahri.

References

1. Abbasi, Habibollah and Azimiyancheshme, Elahe. (2016). "Affective Fallacy in Historiography A Critical Look at Shahab Al-Dyn Nasavi's *Sirat*

- e Jalal Al-Dyn and Nafsat Al-Masdovr", *Literary Text Research*, Volume 20, Issue 67, Spring 2016: 7-35.
2. Allahyari, fereidoun. (2003). "Representation of the concept of Iran in *Jame-al-Tavarikh-i Rashid-al-Din Hamadani*", *National Studies*, Issue 15: 47-68.
 3. Bassani, A. (1968). "Religion in the Mongolian Era", *The Cambridge History of Iran*, Volume V, edited by J. A. Boyle. Translated by Hassan Anousheh. Tehran: AmirKabir.
 3. Bayat, Hossein Ali and yousefi, jamile. (2018). "Critical Analysis of Narrations in Relation to the Collapse of Bagdad by Mongolians", *History of Islam*, Volume 18, Issue 72, Spring 2018: 191-222.
 4. Gohari khakhki, Mahshid. (2020). "Manifestation of Iranian identity in historical epic poems of the Ilkhanid Era", PhD Dissertation, Ferdowsi University of Mashhad.
 5. Juzjani, Abu Osman ibn Mohammad. (1984). *Tabaqat-i Nasiri*. Tehran: Donyaye ketab.
 6. Kashani, Shams al-Din. (2019). *Changizi Shahnameh*. Edited by Vahid Ghanbari. Tehran: Mahmoud Afshar Foundation and Sokhan Press.
 7. Kashani, Shams al-Din. *Tarikh Manzoom*. N. ٦٦٦س. Tehran: Majles Library.
 8. Lane, George. (2010). *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran*. Translated by Abolfazl Razavi. Tehran: AmirKabir.
 9. Mostufi, Hamdollah. (2001). *Zafarnameh*. Edited by Mahdi Madayeni. Vol.1. Tehran: Institute for humanities and cultural studies.
 10. Rashid-al-Din Hamadani, (1994). *Jame-al-Tavarikh*. Edited by Mohamad Roshan and Mustafa Musavi. Vol. 2. Tehran: Alborz.
 11. Sadi, Mosleh ibn Abdollah, (2008). *Kolliyat-e Sadi*. Tehran: Parseh.
 12. Tabrizi, Ahmad. (2018). *Shahanshahnameh*. Edited by Mahshid Gohari khakhki and Javad Rashki. Tehran: Mahmoud Afshar Foundation and Sokhan Press.
 13. Mujtabai, Fathullah. (1973). *Plato's Kallipolis and ideal kingship in ancient Iran*. Tehran: Ancient Iran Culture Association.
 14. Modaberi, Mahmoud. (2016). "A study on the condition of Shams Kashi and *Changizi Shahnameh*". *Kohan-name-ye Adab Parsi*. Issue 1: 89-109.
 15. Mortazavi, Manouchehr. (1991). *Issues of the Ilkhanate*. Tabriz: Agah.

فصلنامه

سال ۱۸، شماره ۷۲، تابستان ۱۴۰۰، ص ۱۲۵-۱۴۸

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.18.72.6>

DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.72.6.7

روایت منظومه‌های تاریخی عصر ایلخانی از فتح بغداد: ایران‌گرایانه یا دین‌محور؟

دکتر مهشید گوهری کاخکی*

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۱۵ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۲/۳۱

چکیده

سقوط بغداد و نابودی خلافت عباسی به دست هولاکوخان، زمینه مناسب استقلال ایران و ظهور دوباره اندیشه سیاسی ایرانشهری را فراهم کرد. *شهنامه چنگیزی*، *ظفرنامه مستوفی* و *شهنشاه‌نامه تبریزی* مهمترین حماسه‌های تاریخی است که در دربار ایلخانان سروده شده است. مسئله اصلی این پژوهش، بررسی رویکرد شاعران این منظومه‌های تاریخی نسبت به حادثه فتح بغداد و چگونگی روایت این واقعه و توصیف شخصیت‌های تاریخی در این آثار است تا مشخص شود که شاعران تا چه میزان در تفسیر این رویداد، نگاهی ایران‌گرایانه یا دینی داشته‌اند. بررسی منظومه‌های موردنظر نشان می‌دهد که با وجود شباهت روایت، دو رویکرد تا حدودی متفاوت در این آثار دیده می‌شود: کاشانی و تبریزی بیشتر رویکردی پیروانگاران و ایران‌گرایانه به این واقعه دارند. آنها به جای اینکه نابودی عباسیان را فاجعه و مصیبتی تاریخی قلمداد کنند، آن را مقدر و طبیعی در جهت تحقق آرزوی دیرینه ایرانیان در دستیابی به استقلال می‌دانند. مستوفی به فتح بغداد نگرشی دینی دارد و بارها به شکل پنهان یا آشکار، اندوه و ناراحتی خود را از برافتادن عباسیان بیان کرده است. البته هر سه شاعر در روایت حادثه فتح بغداد به اندیشه سیاسی ایرانشهری توجه کرده و کوشیده‌اند با نسبت دادن صفات برجسته

۱۲۵

فصلنامه پژوهش‌های ادبی سال ۱۸ شماره ۷۲، تابستان ۱۴۰۰

* دکترای زبان و ادبیات فارسی از دانشگاه فردوسی مشهد.

نویسنده مسئول: mahshidgohari@yahoo.com

پادشاه آرمانی ایرانی، یعنی فرّ، خرد، داد و دهش به هولاکوخان، وی را سزاوار مقام پادشاهی در اندیشه ایرانشهری معرفی کنند و در نقطه مقابل با برجسته ساختن صفاتی مانند بیخردی و بخل در وجود خلیفه عباسی، نشان دهند که او شایسته فرمانروایی نیست.

کلیدواژه‌ها: فتح بغداد، اندیشه ایرانشهری، ایلخانان، *شهنامه چنگیزی*، *ظفرنامه مستوفی*، *شهنشاهنامه تبریزی*.

مقدمه

ورود هولاکوخان به ایران و تأسیس سلسله ایلخانی، زمینه‌ساز تحولات سیاسی و اجتماعی بسیاری در ایران زمین شد و بستر شکوفایی و احیای فرهنگ و هویت ایرانی را فراهم کرد. زمانی که منکوقآن، هولاکوخان را به سوی ایران فرستاد، سه مأموریت اصلی برای او تعیین کرد: براندازی اسماعیلیان، فتح بغداد و از بین بردن قدرت سلاطین مصر و شام. هولاکوخان با موفقیت دو وظیفه نخستین را به انجام رساند؛ به این ترتیب دو حادثه مهم در تاریخ ایران زمین رقم خورد. حذف خلافت عباسی موجب شد که پس از قرن‌ها حکومت ایران از زیر سلطه اعراب مسلمان و خلفای عباسی خارج و زمینه استقلال ایران فراهم شود.

چگونگی روایت حوادث مهم تاریخی و تحلیل رویدادها به عقاید، باورها و احساسات مورخ بستگی دارد. تاریخ‌نگار رویدادها را انتخاب می‌کند و وقایع تاریخی از صافی ذهن او می‌گذرد. ذهن و زبان مورخ، تحت تأثیر فرهنگ، اجتماع، گفتمان قدرت و عواطف شخصی قرار دارد (عباسی و عظیمی، ۱۳۹۵: ۱۰). این موضوع در شیوه روایت وقایع مربوط به دوران مغول و ایلخانی نیز صادق است. عواطف و پیشداوریهای فردی مورخ، محدودیتهای سیاسی، اجتماعی و غلبه گفتمان قدرت از جمله عواملی است که بر عینیت و نقل رویدادهای تاریخی این دوران و چگونگی تفسیر آنها تأثیرگذار بوده است. بنابراین لحن و شیوه روایت مورخان ایلخانی در شرح واقعه فتح بغداد با یکدیگر تفاوت‌هایی دارد که این اختلاف بیشتر در میان تاریخ‌نگاران بیرون از منطقه نفوذ مغول با مورخان ساکن ایران در زمان ایلخانان دیده می‌شود. همان طور که مرتضوی در کتاب *مسائل عصر ایلخانان* اشاره کرده است، مورخان اسلامی مقیم هند، مصر، شام و آسیای صغیر، حادثه نابودی خلافت عباسی را به صورت مصیبت و فاجعه تاریخی نشان دادند؛ به عنوان نمونه، جوزجانی بر نابودی خلافت عباسی اشک حسرت

روایت منظومه‌های تاریخی عصر ایلخانی از فتح بغداد: ایرانگرایانه یا دین‌محور؟ می‌ریزد؛ هولاکوخان را ملعون لقب می‌دهد و بر مغول نفرین می‌فرستد؛ اما مورخان داخل قلمرو ایلخانان چنین رویکردی ندارند و معمولاً این حادثه را بدون توجه به جنبه اسلامی آن روایت کردند و کوشیدند تا نشان دهند که تقدس و زوال‌ناپذیری خلافت، خرافات و وقوع این رویداد، طبیعی و ضروری بوده است (۱۳۷۰: ۸۰-۲).

به عقیده غالب محققان، دلیل رویکرد متفاوت تاریخ‌نگاران ایرانی به این مسأله از تعهد و اجبار این مورخان در نوشتن روایتی دلخواه حاکمان مغول ناشی می‌شود. نکته مهم دیگر این است که انقراض خلافت ۵۰۰ ساله عباسی، که مرکز تاریخی قدرت و حکومت عربی و قطب مخالف همه جنبش‌های ایرانی بود در ضمیر ناخودگاه مردم ایران تحقق آرزوی دیرینه‌ای بود و مرگ خلیفه، تحقق آمال سرکوفته ایرانیان در ادامه راه یعقوب لیث و بابک خرم‌دین؛ بنابراین گویی مورخان ایرانی خواسته‌های مردم ایران را در آثار خود منعکس می‌کردند (همان: ۳-۸۲، ۹۰). در واقع می‌توان فتح بغداد را نقطه عطفی در اندیشه ایرانشهری دانست. سقوط بغداد و پایان کار خلافت عباسی، زمینه مناسب بروز نظریه پادشاهی آرمانی ایران را فراهم کرد که در جهت استقلال سیاسی ایران و بازنمایی مفهوم ایران و ایرانشهر بسیار مهم و حیاتی بود (الله‌یاری، ۱۳۸۲: ۵۶).

تا کنون کتاب و مقالات بسیاری درباره حادثه فتح بغداد نوشته شده است و نویسندگان این حادثه مهم تاریخی را از جنبه‌های گوناگون بررسی و تحلیل کرده‌اند؛ برای مثال در کتاب *مسائل عصر ایلخانان و ایران در اوایل عهد ایلخانان* به رویکردهای متفاوت تاریخ‌نگاران در روایت فتح بغداد به اجمال اشاره شده است (مرتضوی، ۱۳۷۰؛ لین، ۱۳۸۹). هم چنین عبدالهادی حائری در مقاله‌ای با عنوان «آیا خواجه نصیرالدین طوسی در یورش مغولان به بغداد نقشی بر عهده داشته است؟» نقش خواجه نصیرالدین را در فتح بغداد بیان کرده است (حائری، ۱۳۶۳). در مقاله «تحلیل انتقادی روایت‌های سقوط بغداد به دست مغولان»، دیدگاه نویسندگان برجسته عصر ایلخانی در مورد نابودی خلافت عباسی بررسی و با توجه به شیوه روایت، سه رویکرد برای این تاریخها در نظر گرفته شده است: مورخانی که به دربار ایلخانان نزدیک بودند و روایتی پیروزنگارانه و فاتحانه از فتح بغداد ارائه کردند و به هولاکوخان هویتی ایرانی بخشیدند؛ مانند تاریخ جهانگشای جوینی و جامع‌التواریخ؛ نویسندگانی که با نگاهی

دینی به موضوع نگرینستند و نقش وزیر را در شکست عباسیان پررنگ کردند؛ مانند *طبقات ناصری* و تاریخ‌هایی که با روایتی داستانه‌وار، بیشتر به جنبه عبرت‌آموزی و سرگرمی حادثه توجه کرده است؛ مانند *تاریخ و صاف*.

حماسه‌های تاریخی که در دربار ایلخانان سروده شده است، بخش مهمی از تاریخ‌های عصر ایلخانی را تشکیل می‌دهد که از جنبه‌های گوناگون اهمیت بسیاری دارد. نگاه شاعران این آثار به مسائل گوناگون زمان از جمله حادثه فتح بغداد، بیانگر نکات دقیق و ارزشمندی است؛ اما تا کنون هیچ کتاب یا مقاله‌ای به این آثار از این دیدگاه نپرداخته است. *شهنامه چنگیزی*، *ظفرنامه مستوفی* و *شهنشاه‌نامه تبریزی* مهم‌ترین منظومه‌های تاریخی است که در دوره ایلخانی آفریده شده است. *شهنامه چنگیزی* سروده شمس کاشانی است که سرایش آن در اوایل حکومت اولجایتو به پایان رسید (احتمالاً ۷۰۶ ه.ق). در این منظومه تاریخ قوم مغول از آغاز پیدایش تا زمان حکومت اولجایتو روایت شده است.^۱ *ظفرنامه حمدالله مستوفی*، دیگر منظومه مهم دوره ایلخانی، سه قسم اسلامی، احکامی و سلطانی دارد که نظم آن در سال ۷۳۵ ه. ق پایان یافت. بخش اعظم این منظومه تصحیح و چاپ شده و فقط جلد نهم آن، که حمله هولاکوخان به بغداد و تصرف این شهر را در برمی‌گیرد، تصحیح نشده و به صورت نسخه خطی موجود است.^۲ در منظومه *شهنشاه‌نامه*، سروده احمد تبریزی، حوادث دوران چنگیزخان و جانشینان او تا دو سال بعد از مرگ سلطان ابوسعید روایت شده و نظم آن در سال ۷۳۸ هجری پایان یافته است.^۳

مسئله اصلی پژوهش این است که علل شکست و نابودی خلافت عباسی از دید شاعران منظومه‌های تاریخی برجسته عصر ایلخانی و چگونگی توصیف خلیفه و خان مغول در این آثار بررسی شود تا مشخص گردد که شاعران در تفسیر این حادثه چقدر نگاهی ایران‌گرایانه داشته، و به استقلال ایران و اندیشه ایران‌شهری توجه کرده، و چقدر با نگاهی دینی و مذهبی به شرح این رویداد پرداخته‌اند. و در نتیجه رویکرد کلی این شاعران نسبت به حادثه فتح بغداد بهتر تبیین شود. با توجه به اینکه این تاریخ‌های منظوم در دربار ایلخانان سروده شده و *تاریخ جهانگشا* و *جامع‌التواریخ* از منابع اصلی آنها بوده است، تصور می‌شود که شاعران این منظومه‌ها نیز روایتی پیرونگارانه از فتح بغداد ارائه، و تصویر شاهی ایرانی از خان مغول ترسیم کرده باشند؛ اما از آنجا که گاهی

روایت منظومه‌های تاریخی عصر ایلخانی از فتح بغداد: ایران‌گرایانه یا دین‌محور؟
شاعران با توجه به دیدگاه‌های شخصی خود در مورد موضوعات گوناگون نگرش‌های متفاوتی ابراز کرده‌اند، انتظار می‌رود که در شرح این حادثه نیز چنین اختلاف‌نظرهایی باشد. بررسی دقیق‌تر ابیات، این مسأله را روشن خواهد کرد.

پژوهش براساس تحلیل کیفی محتوا انجام شده است. در توصیف و تحلیل محتوای آثار موردنظر، بنا بر ضرورت از رویکردها و روشهای سبک‌شناسی و بلاغت هم استفاده، و چگونگی به کارگیری ابزارهای ادبی، زبانی و بلاغی، چگونگی گزینش واژگان و صفات، نظام استعاری و تصویرگری شاعران و شیوه استناد به گفتمان مذهب در این آثار بررسی شده است. علاوه بر این به منظور تفسیر و تبیین بهتر مسأله، میان این تاریخهای منظوم و جامع‌التواریخ بررسی تطبیقی انجام شد تا میزان تأثیرپذیری این تاریخها از یکدیگر، تفاوتها و شباهتهای آنها و نقش ویژه شاعران در خلق تصویر دلخواه خود یا ممدوحانشان بهتر آشکار گردد.

۱. سرنگونی عباسیان: مصیبت تاریخی یا تحقق آرزوی دیرینه ایرانیان؟

انگیزه‌ها و عوامل متعددی در آثار تاریخی برای حمله هولاکوخان به بغداد ذکر شده است. شاعران حماسه‌های تاریخی نیز این حادثه را تا حدودی بر اساس دیدگاه و باورهای خود تفسیر کرده‌اند. با بررسی ابیات این منظومه‌ها مشخص خواهد شد که آیا شاعران به این رویداد به عنوان فاجعه‌ای در جهان اسلام نگاه کرده‌اند یا همانند تاریخهای دربار ایلخانان، آن را با رویکردی غیردینی، طبیعی و اجتناب‌ناپذیر دانسته و یا به نابودی عباسیان به عنوان اقدامی در جهت استقلال ایران و تحقق آرزوی دیرینه ایرانیان نگریسته‌اند.

۱-۱ رویکرد دینی

نابودی خلافت عباسی، تسلط و هژمونی گفتمان سنت را در هم شکست و فرصت به صحنه آمدن شیعیان را فراهم ساخت. بنابراین طبیعی است که شیعیان از این اقدام ایلخان حمایت کرده باشند. در حماسه‌های تاریخی فقط یکی دوبار به رابطه شیعیان با هولاکوخان اشاره شده است. بعد از فتح بغداد به درخواست امیر سیف‌الدین بیتکچی، هولاکوخان یک گروه صدنفره از سربازان مغول را مأمور محافظت از مقبره علی (ع) و

شهر نجف کرد (رشیدالدین، ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۰۲۰). در *شهنامه چنگیزی و ظفرنامه* نیز به این موضوع اشاره شده است. کاشانی می‌گوید که چون ایلخان صاحب‌دل بود، دوستدار علی شد. مستوفی هم پایگاه رفیع هولاکو را نتیجه دوستداری امام علی (ع) و امام حسین (ع) می‌داند. به این شکل شاعران به این اقدام سیاسی و نظامی ایلخان کارکردی دینی بخشیدند:

فرستاد صد مرد سوی نجف	که تا گرد مشهد کشیدند صف
کسی را در آن سوی نگذاشتند	همه ساکنان را نگه داشتند
ایخن داشت بهره ز صاحب‌دلی	از آن شد چنین دوستدار علی
	(کاشانی، ن.خ. ۵۸۵: ۲۳۹ الف)
هولاکو چو بشنید گفتار او	چنان معتقد شد شه جنگجو
که گشتش مقرر که از حفظ آن	به رویش رسد نیکوئی در جهان
به سوی نجف صد سوار از سپاه	فرستاد تا دارد آن را نگاه
نمانند کز لشکر جنگجو	بدی آید آن ساکنان را به رو...
هولاکو از آن یافت پایه چنین	که شد دوستدار علی و حسین
	(مستوفی، ۱۳۷۷: ۴-۱۲۱۳)

می‌توان گفت که هولاکوخان انگیزه‌ای دینی برای این نوع اقدامات خود نداشته است. او از پشتیبانی شیعیان برای منافع سیاسی و نظامی خود بهره گرفت و پس از پیروزی در این نبرد، پاداش این حمایت را به بزرگان شیعی پرداخت. به هر حال سقوط خلافت عباسی تأثیر مصیبت‌باری بر سنیان داشت و نویسندگان و مورخان سنی چنان به تلخی از آن سخن گفتند که گویی فاجعه‌ای جهانی به وقوع پیوسته است و شاعران در مرگ المستعصم، آخرین خلیفه عباسی، مرثیه‌ها سرودند (باسانی، ۱۳۶۶: ۵۱۲)؛ به عنوان مثال سعدی دو قصیده به عربی و فارسی در سوگ خلیفه سروده است (۱۳۸۷: ۹۰-۵۸۶).

در *شهنامه چنگیزی و شهنشاه‌نامه* به فتح بغداد و جهه‌ای دینی داده نشده است و شاعران از این حادثه اظهار تأسف و ناراحتی نکرده‌اند. فقط کاشانی چندبار با صفات دینی از خلیفه یاد کرده و کار او را خدایی دانسته؛ اما تبریزی حتی یک بار هم بین خلیفه و اسلام ارتباط برقرار نکرده است. در *ظفرنامه* همانند دیگر موارد، شاعر رویکردی دینی به موضوع دارد. مستوفی بارها از خلیفه با القابی مانند شاه دین، شاه

روایت منظومه‌های تاریخی عصر ایلخانی از فتح بغداد: ایران‌گرایانه یا دین‌محور؟
دین‌پروران، شاه اسلام، خدیو و پیشوای امم، سر دین‌پرستان و مؤمنان نام برده است
(۱۳۷۷: ۱۱۹۳، ۱۱۹۶، ۱۲۰۲، ۱۲۰۴، ۸-۱۲۱۷).

هولاکو در نخستین نامه‌ای که به مستعصم می‌فرستد، او را با تعابیر دینی ستایش می‌کند و وی را مهتر پاک‌دین، مه مؤمنان و خدیو مسلمانان می‌نامد (همان: ۱۱۹۵). مستوفی چندبار از زبان خلیفه به ارتباط خاندان آل عباس با خداوند و خدایی بودن کار آنها اشاره کرده است. این موضوع در نامه خلیفه خطاب به هولاکو دیده می‌شود: خلیفه با پیوند دادن نژاد خود به حضرت محمد(ص) به حکومت خود مشروعیت می‌بخشد و ادعا می‌کند که خداوند سروری جهان را به او و اجدادش بخشیده است؛ بنابراین در مقابل مغولان کهتری نخواهد کرد؛ سپس خلیفه خان مغول را از خشم کیهان خدیو می‌ترساند و بر این نکته تأکید می‌کند که هرکس با تخمه پاک آل عباس دشمنی کند، خدا بر او خشمناک می‌گردد (همان: ۷-۱۱۹۶). در جامع‌التواریخ نیز خلیفه در پیام به خان مغول به عاقبت ناخوشایند دشمنان این خاندان اشاره کرده است؛ اما لحن سخن او ملایم و بدون تهدید و تأکید خاصی است (رشیدالدین، ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۰۰۳). در شهنامه و ظفرنامه در نامه دوم خلیفه نیز این موضوع دیده می‌شود، البته مستوفی با لحنی تندتر می‌گوید هر کسی که از آل عباس جنگ جست، یزدان او را نابود کرد؛ سپس دشمنان عباسیان را برمی‌شمرد و تأکید می‌کند که خداوند مددکار این تخمه است (کاشانی، ن.خ. ۵۸۵: ۲۲۷ب، ۲۳۲الف؛ مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۲۰۳).

سراینده ظفرنامه چندبار به شکلی غیرمستقیم تأسف خود را از شکست و نابودی عباسیان نشان داده و با نگاهی مثبت از خلیفه یاد و به جنبه اسلامی او تأکید کرده است. چنین رویکردی در شهنامه چنگیزی و شهنشاه‌نامه دیده نمی‌شود. مستعصم عباسی بعد از شنیدن کشتار امیران و مردم بغداد، مویه و زاری می‌کند و جهان را مورد خطاب قرار می‌دهد که چرا از اسلام روی برگردانده و پشت آن را شکسته است. مستوفی به این شکل از زبان مستعصم، خلافت عباسی را با اسلام یکی دانسته و بر شکست بازار دین افسوس خورده است:

چرا روزگارا چنین دین پاک	به خیره فکندی به دام هلاک
چرا روزگارا ز اسلام روی	برین‌گونه برتافتی پوی‌پوی
ز دارالخلافة چرا مهر خود	به خیره بریدی درین روز بد...

مکن ای فلک پشت اسلام پست میاور به خیره برین در شکست...
 چو شد آل عباس را کار خوار برآمد ز اسلام ازین در دمار
 بشد رونق اهل اسلام پاک درآمد سر مرد مومن به خاک
 (همان: ۱۲۱۶)

هولاکوخان بعد از تصرف بغداد، مستعصم را نزد سردار خود کیتوبوقا می‌فرستد. مستوفی در توصیف رفتن خلیفه، زاری و خواری سر مؤمنان و پیشوای امم را به شکلی اندوهناک به تصویر می‌کشد و بار دیگر از زبان خلیفه، نابودی عباسیان را با شکست اسلام مساوی می‌داند و بر ریختن آبروی دین پاک دریغ می‌خورد (همان: ۱۲۱۷). سپس شاعر ضمن آوردن تعابیر دینی در مورد مستعصم، درد و اندوه خودش را از گرفتاری و زبونی شاه دین، نابودی عباسیان و تباهی اسلام بروشنی بیان می‌کند؛ در ادامه از نماز خواندن خلیفه و اقتدای مردم به او نیز صحنه‌ای رقت‌انگیز و سوزناک خلق شده است: سر دین‌پرستان به نماز می‌ایستد و به درگاه خدا خضوع می‌کند و مردم از رقت و اندوه غریب و خروشی برمی‌آورند که از کیوان می‌گذرد:

شهی را که شاهان دین بنده بود فلک بند قهر هولاکو نمود
 مهی را که دین بود ازو با سماک جهان تیره و خوار کردش چو خاک
 بزرگی که او بود عزیز جهان زمین کرد او را ذلیل زمان
 خدیوی که بد سرور روزگار به پیش هولاکو شد او بنده‌وار
 امیری که بد حاکم مؤمنین برین گونه محکوم شد روز کین
 سپهری که اسلام ازو شد بلند ز بیگانگان گشت پست و نژند
 (همان: ۱۲۱۸)

هولاکوخان هنگام رفتن از بغداد، خلیفه را با خود می‌برد. شاعر باز آشکارا ناراحتی و تأثر خودش را بیان، و بر نوحه‌گری دین احمد، ملائک و همه موجودات روی زمین بر این حادثه ناگوار تأکید می‌کند و به این شکل تمام عالم را در این اندوه بزرگ شریک می‌داند (همان: ۱۲۲۱). مستوفی به شیوه کشته شدن خلیفه هم نگاهی دینی دارد: هولاکو هنگام صدور فرمان قتل خلیفه دستور می‌دهد که خون او را نریزند؛ چون خون مهان اگر بر زمین ریخته شود، جنگ و کین تازه می‌گردد؛ خصوصاً کسی که خویش پیامبر باشد. در پایان این بخش، شاعر در «مناظره با چرخ و فلک» ضمن افسوس بر مرگ خلیفه از ستمکاری چرخ بر بنی‌آدم گلایه می‌کند (همان: ۱۲۲۱ و ۲).

روایت منظومه‌های تاریخی عصر ایلخانی از فتح بغداد: ایران‌گرایانه یا دین‌محور؟ علاوه بر این گاهی در *ظفرنامه* شکست عباسیان به قضای الهی نسبت داده شده است. مستوفی در آغاز داستان فتح بغداد به این نکته اشاره می‌کند که چگونه تقدیر پروردگار، کسی را بسیار عزیز و جهان را بنده وی می‌سازد؛ اما ناگهان او را در دم ازدها قرار می‌دهد؛ به همین شکل نیز به حکم و فرمان پروردگار، دولت از عباسیان برگشت و ادبار به ایشان روی آورد (همان: ۱۱۹۲). بنابراین مستوفی از همان ابتدا سرانجام کار آل‌عباس را به تقدیر و حکم الهی پیوند می‌زند. هم چنین زمانی که ایک دواتدار، امیرالامرای سپاه بغداد، تلاش می‌کند تا خلیفه را از فرستادن سیم و زر به درگاه هولاکو منصرف سازد، می‌گوید که ما به تیغ، پاسخ آنها را خواهیم داد. در این زمان شمشیر ایک بر زمین می‌افتد و می‌شکند. شاعر این را نشانه برگشتن دولت عباسیان و آشکار شدن صورت قدرت کردگار می‌داند (همان: ۱۲۰۰). هنگام فرارسیدن مرگ خلیفه، مستوفی با اشاره به اینکه تقدیر و خواست خداوند چنین بوده است با اندوه و درد می‌گوید باید به این کار رضا داد و چاره‌ای جز پذیرش وجود ندارد:

به حکم خداوند پروردگار رضا داد باید چو برگشت کار
 ز یزدان هر آن چیز آید خوشست اگر خود همه بهره‌ام ز آتشت
 توکل کنم بر خداوندگار بیویم از ایدر بر شهریار
 (همان: ۱۲۱۶)

بنابراین به نظر می‌رسد که کاشانی و تبریزی، نابودی خلافت عباسی و فروپاشی قدرت حکومتی اهل سنت را به دست مغولان، مقدر و رخدادی طبیعی می‌دانستند؛ اما سراینده *ظفرنامه* بر خلاف کاشانی و تبریزی با رویکرد و نگرشی دینی، حادثه فتح بغداد را روایت و تفسیر کرده است. هرچند مستوفی به دلیل حضور در دربار ایلخانان، مستقیماً این واقعه را مصیبت نخوانده و فتح بغداد را نکوهش نکرده است، با نسبت دادن صفات دینی به خلیفه، تأکید بر مسلمانی او، ابراز تأسف از برافتادن این خاندان و همسان نشان دادن خلافت عباسی و اسلام، نگاه دینی خود را بیان کرده است. هم چنین گویا مستوفی می‌خواسته است با اشاره به تقدیر، درد نابودی خلافت عباسی را التیام ببخشد و این شکست را به مشیت و خواست یزدان نسبت بدهد؛ نه ضعف عالم اسلام و عباسیان. این نگاه به شکلی برجسته و پررنگ در *طبقات ناصری* دیده می‌شود و جوزجانی با تقدس سازی خلیفه و استفاده از باور جبرگرایانه تلاش کرده است تا تلخی

۱۳۳

فصلنامه پژوهش‌های ادبی سال ۱۸ شماره ۷۳، تابستان ۱۴۰۰

شکست نهاد خلافت سنت را کاهش دهد (بیات و یوسفی، ۱۳۹۶: ۳ و ۲۰۲).

۲-۱ رویکرد ملی و قومی

در هیچ کدام از منظومه‌های مورد نظر به طور مستقیم به این نبرد، کارکردی ملی و ایرانی داده نشده است. در *شهنامه چنگیزی* و *ظفرنامه* از سپاه بغداد و هولاکوخان به عرب و ترک یاد شده و به این شکل، این نبرد جنبه قومی پیدا کرده است؛ اما در این آثار چندان نامی از ایران و عجم در میان نیست؛ فقط زمان رهسپار شدن هولاکو برای حمله به بغداد به همراهی سرداران و سپاهیان ایرانی با وی اشاره شده است (در *جامع‌التواریخ* نیز این موضوع دیده می‌شود: رشیدالدین، ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۰۰۹): «ملوک و سلاطین ایران دیار/ دوان در رکاب شه نامدار» می‌روند (کاشانی، ن.خ. ۵۸۵: ۲۳۵ ب) و «بزرگان ایران و توران همه/ ملازم شده پیش شاه رمه» (مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۲۰۷).

کاشانی پس از شروع جنگ، سپاه خلیفه را عرب، خلیفه عباسی را شاه عرب، خداوند ملک عرب یا سردار بغداد و لشکر هولاکوخان را مغول یا ترک نامیده است. شاعر هیچ صفت یا لقب دینی در مورد خلیفه و بغدادیان به کار نبرده و فقط به جنبه عرب بودن آنها توجه کرده است. کاشانی از سپاه هولاکو با عنوان ایرانی نام نبرده و فقط یک بار هولاکوخان را «سردار ایران و تور» خوانده است (ن.خ. ۵۸۵: ۲۴۰ ب). در *ظفرنامه* از زمانی که منکوقاآن هولاکو را به ایران می‌فرستد از سپاه خلیفه و مردم بغداد به صورت عرب یاد شده است:

به بغداد بر لشکر از کوه کرد عرب را نما آن زمان دستبرد
جهانی که بغداد خوانی به نام خطابش عرب کرده دارالسلام
(مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۱۷۰)

در نبرد هولاکوخان با بغدادیان نیز همه‌جا از آنان به صورت اعراب، اهل عرب، قوم یا سپاه عرب و گاهی تازی‌نژادان و از سپاه هولاکو به صورت مغول یا ترکان یاد شده است. هولاکو خطاب به مردم بغداد می‌گوید چرا شما را «ز اقبال و ادبار ترک و عرب» عجب آمده است (همان: ۱۲۱۸). در این مصراع این کارزار صراحتاً نبردی قومی میان ترک و عرب تعریف شده است. البته زمانی که پسر خلیفه به درگاه خان می‌رود، هولاکو را شهنشاه ایران می‌خواند (همان: ۱۲۱۲). بنابراین مستوفی در این بیت، هولاکو را پادشاهی ایرانی در مقابل خلیفه عباسی قرار می‌دهد.

روایت منظومه‌های تاریخی عصر ایلخانی از فتح بغداد: ایران‌گرایانه یا دین‌محور؟
در *شهنشاه‌نامه*، فتح بغداد به دست خان مغول، نه با رویکردی دینی روایت شده و نه با نگاهی قومی و ملی؛ تبریزی از خلیفه به صورت «سالار بغداد» یاد کرده است و از عرب و قوم عرب خبری نیست. فقط یک بار مستعصم بعد از دستگیری، «تازی گیتی‌پناه» نامیده شده (تبریزی، ۱۳۹۷: ۸۳۴۸) و یک بار کلمه ترک و تازی در مقابل هم آمده است: همه تازی و ترک در ترک و تاز (همان: ۸۱۶۴).

همان‌طور که مشاهده شد در این منظومه‌های تاریخی - بجز معدود مواردی در *ظفرنامه* و *شهنامه چنگیزی* -، شاعران نبرد سپاه هولاکوخان با بغدادیان را کارزاری میان ایرانیان و دشمن ایشان به تصویر نکشیده‌اند. کاشانی و مستوفی با نگاهی قومیتی و با تأکید بر عرب بودن سپاه خلیفه، نبرد میان ترک و عرب را برجسته ساخته‌اند. گاهی در برخی از آثار تاریخی، نبرد پادشاهان ایرانی با دشمنان ایران‌زمین به نبرد ایرانیان و اعراب شبیه‌سازی و به این شکل تقابل ایران و عرب احیا شده است. شاید کاشانی و مستوفی هم چنین دیدگاهی داشته‌اند. اگرچه در این پیکار سپاه ایلخان، کمتر ایرانی خوانده شده، چون سپاه مقابل ایشان معمولاً عرب نام گرفته است، می‌توان گفت که احتمالاً شاعران تا حدودی به بازسازی تقابل ایرانیان و اعراب توجه کرده‌اند.

۲. توصیف خلیفه عباسی و هولاکوخان

چگونگی توصیف شخصیت‌های مهم تاریخی در هر متن ادبی، بیانگر رویکرد و نگرش نگارنده آن اثر نسبت به رویداد تاریخی موردنظر است. در ادامه چگونگی گزینش واژگان و صفات و به کار بردن نظام استعاری در مورد دو چهره اصلی حادثه فتح بغداد، شیوه توصیف مرگ مستعصم عباسی و پیوند زدن پیروزی هولاکوخان با مشیت الهی و فره ایزدی در منظومه‌های تاریخی بررسی خواهد شد تا نگاه شاعران به این مسئله بهتر تبیین و آشکار گردد.

۲-۱. مستعصم عباسی: خلیفه نابخرد و بخیل

در تاریخهایی مانند *طبقات ناصری*، که خارج از قلمرو ایلخانان نوشته و ماجرای فتح بغداد در آن با رویکردی دینی تفسیر شده، خلیفه عباسی با صفات نیک، ستایش، و هولاکوخان کافر خوانده شده است؛ اما در *جامع‌التواریخ* کمتر صفت خاصی در مورد

آخرین خلیفه عباسی به کار رفته است؛ برای مثال زمانی که ایبک دواتدار بعد از ماجرای سیل بغداد، مستعصم را «بی رأی و تدبیر و ساده‌دل دید»، تصمیم گرفت او را خلع کند (رشیدالدین، ۱۳۷۳، ج ۲: ۵ و ۹۹۴)؛ هم چنین دو سه بار به صورت غیرمستقیم به زر ندادن خلیفه اشاره شده است؛ اما در سه حماسه تاریخی *شهنامه چنگیزی*، *ظفرنامه* و *شهنشاه‌نامه* تصویری نسبتاً نکوهیده از مستعصم ترسیم، و بیش از همه بیخردی و زردوستی وی نکوهش شده است. یکی از عوامل مهم شکست و نابودی عباسیان به دست هولاکوخان در این آثار؛ رفتارهای نامناسب و نابخردی خلیفه، نپذیرفتن پندهای وزیر و هم‌چنین بخل بسیار او بیان شده است. البته در *ظفرنامه* گاهی صفات مثبت دینی در مورد مستعصم عباسی به کار رفته است.

به گفته کاشانی، زمانی که ابن‌علقمی، وزیر خلیفه، او را از کار دواتدار و توطئه او آگاه ساخت، خلیفه چون عقلی تنک داشت، این موضوع را به دواتی گفت. دواتی به وزیر تهمت دشمنی زد و خلیفه باز از نابخردی باور کرد (ن.خ. ۵۸۵: ۲۲۶ الف). مستوفی با لحنی ملایمتر این مسئله را به ساده‌دلی خلیفه نسبت می‌دهد (۱۳۷۷: ۱۱۹۳). البته در ادامه فریب خوردن مستعصم و پژوهش نکردن در کار دواتدار را نشانه‌ای بر بی‌عقلی خلیفه می‌داند و عقیده دارد که به همین دلیل جهان با وی کین ورزید؛ شاهنشاهی بر او نیاید و فرّشاهی از او دور شد (همان: ۱۱۹۵). همین بیخردی و گناه خلیفه باعث شد که نکبت از سپهر بر او روی آورد؛ از همین روی نامه‌ای تند به هولاکو نوشت که زمینه نابودی او را فراهم ساخت (همان: ۱۲۰۲). هم‌چنین زمانی که خواجه نصیرالدین طوسی به عنوان پیک نزد سالار بغداد می‌رود، خرد او را محک می‌زند و می‌بیند که عیاری از دانش در او وجود ندارد؛ سپس نزد هولاکوخان بازمی‌گردد و نادانی بسیار خلیفه را وصف می‌کند و او را سزاوار شاهی و سروری نمی‌داند:

مرا او را به هر کار در آزمون	بکردم شدم در خرد رهنمون
گر از سر سخن دادم آنجای ساز	ز پا یافتم پاسخ خویش باز
ندیدم درو عقل و تدبیر و رای	نه در پیش تختش یکی رهنمای
نه از بخردان می‌نیوشد سخن	نه بر عقل بنیاد دارد ز بن
به اسلاف خود سرفرازی کند	خلافت تو گوئی به بازی کند
ندیدم درو مایه سروری	نیاید ازو زین سپس مهتری

(همان: ۱۲۱۲)

روایت منظومه‌های تاریخی عصر ایلخانی از فتح بغداد: ایران‌گرایانه یا دین‌محور؟
بنابراین مستوفی، فرّ و خرد را، که دو ویژگی برجسته شاه آرمانی ایرانی است، لازمه شاهی می‌داند و خلیفه را بی‌بهره از این صفات معرفی می‌کند. تبریزی هم بدون پرداختن به جزئیات، چندین بار نادانی، بی‌درایتی و رفتارهای نامناسب سالار بغداد را در مقابل هولاکوخان دلیل نابودی او دانسته است؛ به عنوان نمونه هنگامی که حسام‌الدین عکّه، حاکم درتنگ، برای مقابله با سپاه مغول از خلیفه یاری طلبید، مستعصم نه به او پاسخی داد، نه لشکری فرستاد و از آنجا که هوش او به تاراج رفته بود برای دفع مغول تلاشی انجام نداد (تبریزی، ۱۳۹۷: ۸۰۶۳ و ۸۰۶۴). همسر خلیفه او را نکوهش می‌کند که به جای گوش سپردن به سخنان سردارش سلیمان با گفته‌های ایبک دواتدار گمراه شد و از روی بی‌دانشی خلافت خود را از دست داد (همان: ۷-۸۱۷۵).

در این آثار بیش از همه به بخل خلیفه اشاره و مال‌اندوزی او یکی از دلایل اصلی برافتادن خاندان آل عباس عنوان شده است. زمانی که ایبک دواتدار، خلیفه را از فرستادن سیم و زر برای هولاکوخان برحذر می‌دارد، خلیفه از روی بیخردی و غلبه بخل آن را می‌پذیرد که در نهایت به دلیل همین زراندوزی، جان خود را از دست می‌دهد (مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۲۰۰). به گفته کاشانی، خلیفه پس از پذیرش پیشنهاد دواتی به مؤیدالدین دستور داد تا سپاه را برای نبرد در دشت زورا جمع کند تا آن خواسته و گنج را به سپاهیان خود ببخشد؛ اما خلیفه از روی بخل حتی درمی برای آنها نفرستاد (کاشانی، ن.خ. ۵۸۵: ۲۳۰ ب). در جامع‌التواریخ این ماجرا، بدون آوردن صفت بخیل در مورد خلیفه ذکر شده است (رشیدالدین، ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۰۰۲۳). مستوفی در این بخش مستعصم را به شکلی پنهان به گرگی تشبیه می‌کند که رمه از او پراکنده شدند (۱۳۷۷: ۱۲۰۰).

تبریزی به شکلی متفاوت این ماجرا را روایت کرده است؛ به جای وزیر، سلیمان از خلیفه درخواست می‌کند تا به درگاه هولاکو مال و خواسته بسیار بفرستد؛ در نتیجه خلیفه تصمیم می‌گیرد از زر و سیم بگذرد و با دهش خود زن و مرد را از کشتن رهایی ببخشد (۱۳۹۷: ۷۹۶۶-۷۰)؛ اما ایبک بعد از بدگویی از سلیمان و وزیر، او را از این کار برحذر می‌دارد و این را نشان ترس بغدادیان می‌داند؛ در نتیجه خلیفه سخنان او را می‌پذیرد (همان: ۸۱-۷۹۷۱). در این ابیات به بخل خلیفه هیچ اشاره‌ای نشده است. البته

در بخش‌های بعد دو سه بار کوتاه از این صفت مستعصم یاد شده است. تبریزی زمانی که خلیفه را معرفی می‌کند، پس از مدح پارسایی و پرهیزگاری وی، زردوستی او را توصیف می‌کند و زرپرستی را بدتر از بت‌پرستی می‌داند؛ سپس می‌گوید اگر او هم سکوت کند و چیزی نگوید، بد و نیک پنهان نمی‌ماند:

خدیوی که هرگز نخورده است می
ز می بخشش او را و از می‌گسار
دریغا که سالار دیهیم و تخت
زر و سیم را دوست می‌داشت سخت
به گردون رسیده سر و افسرش
نبخشید دانگی و کان زرش
بر آنکه او را دل و دست هست
به از زرپرست است هر بت‌پرست
بد و نیک هرگز نماند پنهان
اگر تو نگویی بگوید جهان
(همان: ۲۳-۷۹۱۸)

کاشانی در ماجرای اندرز یکی از ندیمان خلیفه به او به نادانی و بخل وی اشاره کرده است: این پیرمرد که دلش از کار مستعصم تنگ بود، چون او «بی رأی و تدبیر و فرهنگ بود» (ن.خ. ۵۸۵: ۲۳۰ ب) با زبانی تمثیلی با خلیفه سخن گفت و به او پند داد که از بخل پرهیزد؛ اما مستعصم نادان، که از هوش و دانش تهی بود از سخنان ندیم برآشفته شد (همان: ۲۳۲ الف). در روایت مستوفی ابتدا خود شاعر بخل خلیفه را سرزنش می‌کند و این صفت را بدترین عیب شاهان می‌داند؛ سپس پیرمرد در دل به مذمت خلیفه می‌پردازد؛ آن‌گاه به ولی‌نعمت خود پند می‌دهد که از بخل دست بکشد و به سپاهی زر ببخشد تا آنها از جان خود برای او دریغ نکنند و با آوردن تمثیلهای گوناگون تلاش می‌کند تا نظر مستعصم را تغییر بدهد و او را از عاقبت بد رفتارش آگاه سازد؛ اما خلیفه نمی‌پذیرد (مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۲۰۱ و ۲).

پس از گرفتاری مستعصم عباسی، مستوفی در ابیات بسیاری خلیفه، بخل و بخیل را نکوهش می‌کند (همان: ۱۲۱۹ و ۲۰). خلیفه زمانی که در اسارت هولاکو به سر می‌برد از وزیرش چاره‌جویی می‌کند. ابن‌علقمی به سرزنش مستعصم می‌پردازد که سخن وی را فرو گذاشت و به دواتدار گوش سپرد (رشیدالدین، ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۰۱۷ و ۸). در سه منظومه تاریخی موردنظر، وزیر ضمن اشاره به عدم توجه خلیفه به نصایح او به بخل ورزیدن مستعصم اشاره می‌کند و سرانجام بد او را نتیجه رفتار خود وی می‌داند. مستوفی با لحن تندتری خلیفه را ملامت کرده و گناه ریختن خون مسلمانان بغداد را به گردن او

روایت منظومه‌های تاریخی عصر ایلخانی از فتح بغداد: ایران‌گرایانه یا دین‌محور؟
 انداخته است (کاشانی، ن.خ. ۵۸۵: ۲۴۹ ب، مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۲۲۱، تبریزی، ۱۳۹۷: ۷-۸۳۴۴).
 کاشانی پس از مرگ خلیفه، بخشی را در موعظه و مذمت بخل آورده و بر این نکته
 تأکید کرده است که زردوستی مستعصم به نابودی وی منجر شد. مستوفی هم در
 مناظره با چرخ و فلک و از زبان آنها با کلمات و عباراتی مشابه کاشانی به این موضوع
 پرداخته است. در این ابیات هر دو شاعر، خلیفه را عامل مرگ هشتصد هزار انسان
 بیگناه معرفی می‌کنند:

به بخل آل عباس گشتند پست	که نفرین بر آن کو در گنج بست
خلیفه از آن رو که بد زرپرست	برفتش همه پادشاهی ز دست
ز شومی بخلش به یک کارزار	سران کشته گشتند هشتصد هزار
ز بس زر که او بر سر زر نهاد	سرانجام سر نیز در سر نهاد

(کاشانی، ن.خ. ۵۸۵: ۲۵۰ الف)

ز بخل آل عباس را چرخ دون	چنان کرد خوار و چنین ریخت خون
خلیفه که زردوست بود و بخیل	از آن بخل کردش زمانه دلیل
چو در بخل کوشید کارش ز دست	برفت و چنین نام او گشت پست
ز شومی آن بخل هشتصد هزار	سر بی‌گناهان بریدند زار

(مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۲۲۳)

شاعران دربارهٔ توصیف مرگ خلیفه عباسی رویکرد متفاوتی دارند. همان‌طور که
 پیش از این اشاره شد، مستوفی اندوه بسیار خود را بر مرگ پیشوای مسلمانان بیان کرده
 است؛ اما کاشانی هیچ غم و افسوسی نشان نداده و از مرگ او با عبارت منفی «هلاک
 شدن» یاد کرده است. البته کاشانی از گروه مغولانی که از سوی هولاکوخان بر خلیفه
 گماشته شده بودند، تصویری نکوهیده ارائه کرده و آنها را خونریز، جفاپیشه و فتنه‌انگیز
 نامیده است. تبریزی، کوتاه با توصیفاتی مثبت به این موضوع پرداخته و از خلفای
 عباسی به نیکی نام برده است:

مر آن را که سردار بغداد بود	سرش خالی از دانش و داد بود...
بیاورد تا از خیال بهی	کند مغز او را به خنجر تهی

(کاشانی، ن.خ. ۵۸۵: ۲۴۲ ب-۲۴۳ الف)

شد آنگه به دست هولاکو هلاک	فکندند نام و نژادش به خاک
ز عباسیان گشت گیتی تهی	به پور تولو بازگشت آن شهی

(همان: ۲۴۹ ب)

پدر بر پدر پادشه سی و هفت
 همه پادشه پانصد و بیست سال
 به جان گشته از گردش روزگار
 نگه کن در این خاندان کهن
 (تبریزی، ۱۳۹۷: ۸-۸۳۶۵)

اگر خواست اگر نه به ناکام رفت
 چو خورشید و چون ماه سرو نهال
 ز سفاح تا معتصم شهریار
 ز نو دم به دم خانه رنگین مکن

همان طور که مشاهده شد در این آثار کمابیش تصویری نکوهیده از خلیفه عباسی ارائه شده است. بسامد این گونه صفات و القاب در *ظفرنامه* از دو منظومه دیگر بیشتر، و در *شهنشاهنامه* کمتر است. مستوفی و کاشانی بارها بی عقلی و مال دوستی خلیفه را موجب مرگ او دانسته و گناه نابودی خلافت عباسی و کشتار بغدادیان را بر گردن او انداخته‌اند، اما تبریزی با وجود اشاره به برخی صفات ناپسند خلیفه، او را مستقیماً مسئول این حوادث نمی‌داند. شاید دلیل خلق تصویری منفی از مستعصم عباسی در *ظفرنامه* این باشد که شاعر او را مسئول حادثه دردناک سرنگونی آل عباس و از بین رفتن پایگاه اصلی اسلام می‌دانسته و خشم خود را متوجه وی کرده است.

۲-۲ تداوم صفات برجسته پادشاه آرمانی ایرانی در هولاکوخان

در اندیشه ایرانی شهری، پادشاه زمانی آرمانی بود که قدرت با عدل و دین و حکمت همراه باشد و شاهی دادگر، دیندار و فرهمند حکومت کند (مجتبائی، ۱۳۵۲: ۹۵، ۱۴۲). در سه منظومه مورد نظر در بخش فتح بغداد از هولاکوخان با صفاتی پسندیده یاد شده است. به گفته مستوفی خواجه نصیرالدین، هولاکوخان را به سبب دارا بودن دانش، دولت، صلابت، سخاوت و شجاعت می‌ستاید. سپس خان مغول، تمامی هنر و دانش خویش را از جانب کردگار می‌داند و به درگاه خداوند اظهار بندگی می‌کند (۱۳۷۷: ۱۲۱۳). کاشانی از هولاکوخان با صفاتی مانند شه پر خرد، پادشاه موحد، شاه ستاره ضمیر، سرفراز و شهنشاه داننده (ن.خ. ۵۸۵: ۲۳۴ الف، ۲۳۸ ب، ۲۳۹ ب، ۲۴۱ الف) و تبریزی از او به شاه همایون سرشت، خدیو دلاور و سترگ جهان گیر والادرون یاد کرده است (۱۳۹۷: ۷۸۸۶، ۸۱۱۸، ۸۲۸۶).

در ایران زمین حکومتی مشروع دانسته می‌شد که از جانب خداوند تعیین شده و پادشاه از فرّه ایزدی برخوردار باشد. سرایندگان هر سه منظومه *شهنامه*، *ظفرنامه* و *شهنشاهنامه* در برخی از ابیات، پیروزی هولاکوخان را با خواست الهی و فرّه ایزدی

روایت منظومه‌های تاریخی عصر ایلخانی از فتح بغداد: ایران‌گرایانه یا دین‌محور؟
پیوند زدند. خود هولاکوخان چندین بار به این موضوع اشاره کرده که خداوند پادشاهی را به او داده است. در *شهنامه* چنگیزی و *ظفرنامه* آمده است که خان مغول در پیام به خلیفه عباسی به او پند می‌دهد که به بندگی و فرمانبری روی بیاورد؛ چون جهان‌آفرین این جهان را به چنگیزخان و تخمه او داده است. در روایت *ظفرنامه*، هولاکوخان تأکید می‌کند که اگر پادشاهی او و حکم خداوند را نپذیرد، فرّه از وی جدا می‌گردد (کاشانی، ن.خ. ۵۸۵: ۲۲۸ ب؛ مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۱۹۸). در نامه‌ای که به فرمان هولاکو با تیر به سوی شش دروازه بغداد می‌اندازند، باز به این نکته اشاره شده است (همان: ۱۲۱۴). هم‌چنین ایلخان بعد از شنیدن فغان مردم بغداد در نماز، ایشان را نکوهش می‌کند و می‌گوید مگر نمی‌دانستید خداوندگار شاهی را به هرکسی که بخواهد می‌بخشد؛ سپس تأکید می‌کند که خداوند پادشاهی را به او داده است و کسی بی‌فرّ یزدان به شاهی نخواهد رسید (همان: ۱۲۱۸). در *شهنشاه‌نامه* نیز هولاکوخان خطاب به بغدادیان می‌گوید که بغداد را ایزد به من داده است و من از مستعصم برای شما بهتر هستم؛ چرا که به خاطر او شهر شما ویران گشت (تبریزی، ۱۳۹۷: ۸۳۱۹-۲۳).

بنابراین شاعران منظومه‌های تاریخی بویژه مستوفی و کاشانی به صفات برجسته پادشاه آرمانی ایرانی در اندیشه ایرانشهری، یعنی فرّ، خرد، دادگری و بخشش توجه کرده‌اند و خلیفه را به دلیل اینکه فاقد این خصوصیات بود، سزاوار حکومت نمی‌دانستند و در نقطه مقابل، هولاکوخان را به عنوان پادشاه در اندیشه سیاسی ایرانشهری، دارای چنین صفاتی معرفی می‌کردند و وی را شایسته پیروزی و حکمرانی می‌دانستند.

۳. نقش وزیران و دولتمردان

بجز خلیفه و هولاکوخان، دو شخصیت دیگر در دو جناح مخالف حضور داشتند که نقش اثرگذاری در شکل‌گیری این حادثه داشتند: مؤیدالدین ابن‌علقمی و خواجه نصیرالدین طوسی. ابن‌علقمی، وزیر شیعه مذهب مستعصم عباسی بود که بارها در ماجرای نبرد با مغولان، خلیفه را به دوراندیشی و مسالمت فراخواند؛ به همین دلیل به توطئه و تبانی با مغولان متهم شد. به این موضوع در تاریخهای دوره ایلخانی اشاره شده است. البته مورخان و نویسندگان نسبت به این مسئله دیدگاه‌های متفاوتی دارند.

برخی مانند جوزجانی یا ابن کثیر بر این باور هستند که او حقیقتاً با هولاکوخان ارتباط داشته و به خلیفه خیانت کرده است و برخی مانند هندوشاه نخجوانی و وصاف او را از این اتهام مبرا می‌دانند (لین، ۱۳۸۹: ۶۴، ۹-۶۷). جوزجانی از وزیر با صفات بسیار منفی مانند ملعون، رافضی و مرتد نام می‌برد.

در جامع‌التواریخ و هم‌چنین در سه حماسه تاریخی مورد نظر، چهره مثبتی از وزیر و تصویری نکوهیده از ایبک دواتدار ارائه، و به دشمنی او با ابن‌علقمی اشاره شده است. کاشانی و مستوفی تلاش مؤیدالدین را در جهت راضی کردن خلیفه برای فرستادن زر و سیم نزد هولاکوخان، را رفتاری خیرخواهانه به منظور نجات عباسیان و شهر بغداد نشان داده‌اند. در این دو منظومه مخالفت دواتدار کوچک با ابن کار، بدگوییهای او از وزیر و اقدامات وی عامل نابودی عباسیان و ملک عرب دانسته شده است (کاشانی، ن.خ. ۵۸۵: ۲۲۹ب-۲۳۰الف؛ مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۱۹۹، ۱۲۱۵). در روایت *شهنشاهنامه* سلیمان و وزیر نزد خلیفه می‌روند؛ اما سلیمان برای راضی کردن خلیفه تلاش و گفتگو می‌کند. در این ابیات به نقش مستقیم وزیر اشاره نشده است (تبریزی، ۱۳۹۷: ۶۵-۷۹۵۰).

در هر سه منظومه، وزیر پس از گرفتار شدن خلیفه به دست هولاکوخان، مستعصم را به دلیل بی‌توجهی به سخنان خود نکوهش می‌کند (مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۲۲۱؛ کاشانی، ن.خ. ۵۸۵: ۲۴۹ب؛ تبریزی، ۱۳۹۷: ۷-۸۳۴۴). در هیچ کدام از این آثار به خیانت یا بدخواهی وزیر نسبت به خلیفه یا آل عباس اشاره‌ای نشده است بجز یک مورد در *ظفرنامه*. بعد از پیروزی هولاکوخان، ابن‌علقمی نزد وی می‌رود و ایلخان را ثنا می‌گوید. هولاکوخان از او می‌پرسد که آیا کشتن خلیفه به مصلحت است و وزیر این کار را رد نمی‌کند. البته مستوفی آشکارا به نقش وزیر در این تصمیم هولاکو اشاره نکرده و هیچ نکوهش یا صفتی منفی در مورد این سخنان وزیر به کار نبرده است:

که گر بر خلیفه سر آرم جهان	بود مصلحت یا نه ای مهربان؟
به پاسخ چنین گفت دانا وزیر	بدان نامور خسرو شهرگیر
که شه مصلحت هر که را خواستست	کزین گونه گفتار آراستست
بدو گفت شاهنشاه جنگجو	جوابت شنیدیم ای نکته‌گو
به گوش خرد نکته فرخت	شنیدم پسندیم این پاسخت

(مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۲۱۱)

روایت منظومه‌های تاریخی عصر ایلخانی از فتح بغداد: ایران‌گرایانه یا دین‌محور؟
کاشانی در این بخش فقط این گونه آورده است که بعد از شکست بغداد، وزیر از شهر بیرون رفت و از سوی شاه جهان مورد نوازش قرار گرفت (ن.خ. ۵۸۵: ۲۳۸ الف). در مجموع می‌شود گفت که کاشانی، مستوفی و تبریزی نگاهی مثبت به وزیر و نقش او در حادثه بغداد داشته، و نصایح و تلاش‌های خیرخواهانه او برای مصالحه با مغول را ستایش کرده‌اند. در این آثار نظر منفی درباره وزیر از زبان دواتدار بیان شده است و شاعران آنها را تهمتها و توطئه‌ایک دانسته‌اند. در *شهنامه چنگیزی* و *ظفرنامه* توصیفات و القاب مثبت بیشتری در مورد مؤیدالدین به کار رفته است. تبریزی نیز تصویر مثبتی از وزیر (که همه‌جا از او به صورت پیشکار نام برده) ارائه کرده؛ اما بسیاری از رفتارها و نصایح او را به سلیمان نسبت و نقش او را پررنگ‌تر از وزیر نشان داده است.
شخصیت برجسته و مهم دیگری که در حادثه فتح بغداد از او بسیار یاد شده است، خواجه نصیرالدین طوسی است. دکتر حائری در مقاله‌ای با عنوان «آیا خواجه نصیرالدین طوسی در یورش مغولان به بغداد نقشی بر عهده داشته است؟» بر اساس آثار تاریخی، که همزمان یا بعد از حادثه فتح بغداد نگاشته شده، این موضوع را بررسی کرده است. نخستین تاریخی که حمله هولاکوخان را به بغداد به خواجه نصیرالدین طوسی مرتبط ساخته، *جامع‌التواریخ* است (حائری، ۱۳۶۳: ۴۸۳). به گفته خواجه رشیدالدین، هولاکوخان با ارکان دولت و اعیان درباره عزیمت به بغداد مشورت کرد. حسام‌الدین منجم گفت: «مبارک نباشد قصد خاندان خلافت کردن و لشکرها به بغداد کشیدن» و سپس از شش فساد نام برد که در صورت وقوع این حادثه ایجاد خواهد شد (رشیدالدین، ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۰۰۶). سپس هولاکو نظر خواجه نصیرالدین را پرسید. «خواجه متوهم گشت؛ پنداشت که بر سیل امتحان است؛ گفت از این حوادث هیچ یک حادث نشود» (همان: ۱۰۰۷).

روایت مستوفی و کاشانی دقیقاً مشابه خواجه رشیدالدین است: حسام منجم خطاب به هولاکوخان می‌گوید که اگر با خلیفه نبرد کنی، خوشی نخواهی دید و پشیمان خواهی شد؛ سپس پیامد این فاجعه را ذکر می‌کند (کاشانی، ن.خ. ۵۸۵: ۲۳۴ الف-ب؛ مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۲۰۵). البته مستوفی بر نگاه دینی حسام بیشتر تأکید می‌کند: او از روی مهر به خلیفه، این سخنان را بر زبان راند و به هولاکو گفت که خداوند جهان را از بهر محمد

آفریده و خلیفه عموزاده اوست و دین حق از او رنگ و بو دارد؛ سپس خان را ترساند که با این کار، روزگار ترکان سیاه خواهد شد و یزدان بر او خشمناک می‌شود. تبریزی هم کوتاه به تلاش حسام برای بازداشتن خان از حمله به بغداد اشاره کرده است (تبریزی، ۱۳۹۷: ۸۰۹۹-۸۱۰۳). سپس هولاکوخان نظر خواجه نصیر را در این باره می‌پرسد. مستوفی پیش از ذکر سخنان خواجه چنین می‌گوید که او به دلیل اینکه شیعه و با سنیان دشمن بود، هولاکو را به جنگ تشویق کرد؛ سپس بلافاصله گفته خود را رد می‌کند و می‌گوید خواجه این سخنان را از روی اعتقاد مذهبی به زبان نیاورد، بلکه از راه دانش و حکمت چنین گفت. به این شکل شاعر ابتدا دیدگاه شخصی خود را بیان، و بر جنبه مذهبی گفتار خواجه نصیر و دشمنی او با خاندان عباسی تأکید می‌کند؛ سپس در ظاهر آن را کمرنگ جلوه می‌دهد تا از بازخواست احتمالی نهاد قدرت در امان بماند:

چو میلش به شیعه بدی در جهان بدی دشمن سنیان در نهان
 غلط می‌کنم گرد مذهب نگشت که بر راه حکمت به دانش گذشت
 (مستوفی، ۱۳۷۷: ۶ و ۱۲۰۵)

خواجه نصیرالدین به هولاکوخان می‌گوید که سخنان منجم دروغ است و در پایان این نبرد، او به جای خلیفه در بغداد به شاهی خواهد رسید (همان: ۱۲۰۶؛ کاشانی، ن.خ. ۵۸۵: ۲۳۴ب)؛ سپس همانند روایت *جامع‌التواریخ*، حسام و خواجه نصیر با یکدیگر در این باره بحث می‌کنند و خواجه نصیرالدین چنین استدلال می‌کند که از عهد نبی تا به امروز بسیاری از خویشان و خاندان پیامبر کشته شدند و جهان همچنان برقرار است (همان: ۲۳۴ب-۲۳۵الف؛ مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۲۰۶-۷؛ تبریزی، ۱۳۹۷: ۸۱۰۹-۸۱۱۴). خواجه علاوه بر اینکه از روی دانش از نادرستی سخنان حسام آگاه بود از پنهان داشتن حقیقت نیز بیم داشت و می‌اندیشید که سرانجام حقیقت آشکار می‌شود.

در مجموع می‌توان گفت که در منظومه‌های تاریخی بر خلاف آثاری مانند *طبقات ناصری*، وزیر ابن‌علقمی از خیانت و توطئه مبرا دانسته شده است؛ نقشی در شکست عباسیان ندارد و شیعی بودن او عامل دشمنی با خلیفه نیست. هم‌چنین شاعران به دانش و خرد خواجه نصیرالدین، مشاور ایرانی خان مغول و استدلال‌های منطقی او در تأیید حمله به بغداد تأکید کرده، و سخنان حسام در مورد رخدادن فاجعه را بی‌اهمیت و نادرست جلوه داده‌اند تا به این گونه بر اقدام هولاکو در حمله به بغداد و نابودی

روایت منظومه‌های تاریخی عصر ایلخانی از فتح بغداد: ایران‌گرایانه یا دین‌محور؟
خانندان عباسی مهر تأیید بزنند و آن را طبیعی و مقدر، همگام با دیدگاه بزرگمردان ایرانی و در جهت منافع ایرانیان نشان دهند. البته باز هم مستوفی رویکرد دینی خود را از زبان حسام منجم بیان می‌کند و به گونه‌ای پنهان، عاقبت بدی را برای براندازان خلافت عباسی متصور می‌شود؛ در مورد نظر خواجه نصیرالدین هم در یک بیت به شیعه بودن و دشمنی وی با اهل سنت اشاره می‌کند. این ابیات نشان می‌دهد که با اینکه مستوفی بر اساس منابع خود ماجرا را روایت کرده، عقاید و باورهای شخصی خود را به شکلی غیرمستقیم مطرح کرده است.

نتیجه‌گیری

در سه منظومه تاریخی مهم و برجسته عصر ایلخانی، یعنی *شهنامه چنگیزی*، *ظفرنامه مستوفی* و *شهنشاه‌نامه تبریزی*، ماجرای فتح بغداد تا حدود زیادی مشابه *جامع‌التواریخ* روایت شده است با این تفاوت که خواجه رشیدالدین به شرح رویدادها بسنده و از ارزشگذاری و قضاوت شخصی پرهیز کرده است. رشیدالدین فضل‌الله به این حادثه نه رویکرد و نگاهی دینی دارد و نه قومی و نژادی؛ در شرح این حادثه هیچ‌جا به اسلامی بودن نبرد اشاره نکرده و از خلیفه و بغدادیان به صورت مسلمان یا عرب نام نبرده است.

با توجه به سروده شدن این منظومه‌های تاریخی در مرکز قدرت ایلخانان و از آنجا که *جامع‌التواریخ* یکی از منابع اصلی این آثار (*بویژه شهنامه چنگیزی و ظفرنامه*) بوده است، طبیعی به نظر می‌رسد که در این منظومه‌ها نگرشی پیروزنگارانه و فاتحانه از فتح بغداد ارائه شده باشد؛ اما با وجود شباهت روایت بین سه تاریخ منظوم مورد نظر، هر یک از شاعران با توجه به دیدگاه‌های شخصی، گاه نگرشهای متفاوتی را ابراز کرده‌اند. به طور کلی دو رویکرد متفاوت در این آثار دیده می‌شود:

کاشانی و تبریزی این واقعه را با رویکردی دینی تفسیر نکرده‌اند. کاشانی نگاه منفی‌تری به خلافت عباسی داشته و از فتح بغداد، نابودی آل عباس و قتل و غارت سپاهیان مغول تأسف و اندوهی ابراز نکرده است. تبریزی بدون داشتن نگاهی دینی یا قومی حادثه را روایت کرده و صفات منفی اندکی در مورد خلیفه به کار برده است؛ البته به نکوهش هولاکوخان یا حادثه فتح بغداد نیز نپرداخته است. بنابراین به نظر می‌رسد

۱۴۵

فصلنامه پژوهش‌های ادبی سال ۱۸، شماره ۷۳، تابستان ۱۴۰۰

که تبریزی و بویژه کاشانی با رویکردی پیروزنگارانه تلاش کرده‌اند تا به این نبرد خان مغول مشروعیت ببخشند. او را از گناه قتل پیشوای مسلمانان تبرئه و تصویری دلخواه ایلیخانان ممدوح خود از این حادثه خلق کنند. آنها کوشیدند نابودی عباسیان را عادی و مقدر نشان دهند؛ نه فاجعه و مصیبتی تاریخی و شاید چون این واقعه را تحقق آمال ایرانیان می‌دانستند با رویکردی ایرانگرایانه رضایت خود را از این رویداد ابراز کرده‌اند. مستوفی هرچند با صراحت سرنگونی اسماعیلیان را فاجعه نخوانده با نگاهی دینی، بارها رنجش و آزرده‌گی خاطر خود را از برافتادن عباسیان و کشتار و ویرانی در بغداد به شکلهای گوناگون نشان داده و با منسوب کردن آل عباس به پیامبر اسلام به ایشان مشروعیت بخشیده و دشمنی با این خاندان را موجب برانگیختن خشم خداوند دانسته است. هم‌چنین به نظر می‌رسد مستوفی کوشیده است از طریق نسبت دادن این شکست سهمگین با مشیت الهی، ناکارآمدی عباسیان و ضعف آنها را کمرنگ سازد. بنابراین رویکرد مستوفی به این حادثه به نگرش نویسندگانی مانند جوزجانی، که خارج از قلمرو ایران اثر خود را خلق کردند، نزدیکتر است. البته *ظفرنامه* از صراحت و تأکید کمتری نسبت به *طبقات ناصری* برخوردار است.

علاوه بر این شاعران این منظومه‌ها برخلاف کسانی مانند جوزجانی و ابن‌کثیر، که مؤیدالدین ابن‌علقمی را خائن و مسئول اصلی شکست مسلمانان بغداد می‌دانستند، چهره‌ مثبتی از وزیر ارائه و نصایح او به خلیفه را خیرخواهانه نشان داده‌اند. در هیچ یک از منظومه‌های موردنظر به نقش شیعیان در پیروزی هولاکوخان، فتوای فقهای شیعه در حمایت از این پیکار و تلاش آنها برای مشروعیت بخشیدن به آن اشاره نشده است. بنابراین شاعران از ورود به مناقشات و اختلافهای مذهبی شیعه و سنی پرهیز کرده‌اند.

در پایان باید به این نکته توجه کرد که اگرچه نگرش مستوفی بیشتر دین‌محور است و اگرچه در هیچ کدام از این سه منظومه از هولاکوخان و سپاهیان او با عنوان ایرانی یاد نشده است، هر سه شاعر نگرش ایرانگرایانه خود را به شکلی بارزتر از تاریخهای منثوری مانند *جامع‌التواریخ* نشان داده‌اند^۴. آنها در توصیف حادثه و اشخاص به اندیشه سیاسی ایرانشهری توجه کرده، و با نسبت دادن صفات برجسته پادشاه آرمانی ایرانی، یعنی فرد، دادگری و بخشش به هولاکوخان و نامیدن او با عنوان پادشاه، وی را سزاوار مقام پادشاهی در اندیشه ایرانشهری ایران دانسته‌اند.

روایت منظومه‌های تاریخی عصر ایلخانی از فتح بغداد: ایران‌گرایانه یا دین‌محور؟

پی‌نوشتها

۱. برای اطلاعات بیشتر نک: کاشانی، ۱۳۹۸: پنجاه-پنجاه و چهار؛ مدبری و دیگران، ۱۳۹۵.
۲. نک: مستوفی، ۱۳۸۰: ل-ط.
۳. نک: تبریزی، ۱۳۹۷: ۲۳-۱۷.
۴. برای آشنایی بیشتر با رویکرد ایران‌گرایانه شاعران منظومه‌های تاریخی عصر ایلخانی و چگونگی تلاش آنها برای بازنمایی عناصر هویت ایرانی و اندیشهٔ ایرانشهری سیاسی بنگرید به: گوهری کاخکی، ۱۳۹۹.

فهرست منابع

- الله‌یاری، فریدون؛ (۱۳۸۲) «بازنمایی مفهوم ایران در جامع‌التواریخ رشیدالدین فضل‌الله همدانی»، *مطالعات ملی*، ش ۱۵، ص ۶۷-۶۸.
- باسانی، آ؛ (۱۳۶۶) «دین در عهد مغول»؛ گردآورنده: جی. آ. بویل، ترجمهٔ حسن انوشه؛ *تاریخ ایران کمبریج: از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان*، ج پنجم. تهران: امیرکبیر.
- بیات، حسینعلی و یوسفی، جمیله؛ (۱۳۹۶) «تحلیل انتقادی روایت‌های سقوط بغداد به دست مغولان»؛ *تاریخ اسلام*، ش ۷، ص ۱۹۱-۲۲۲.
- تبریزی، احمد؛ (۱۳۹۷) *شهنشاه‌نامه*؛ تصحیح مهشید گوهری کاخکی و جواد راشکی، زیر نظر جواد عباسی؛ تهران: موقوفات محمود افشار با همکاری سخن.
- جوزجانی، ابوعمرو عثمان بن محمد؛ (۱۳۶۳) *طبقات ناصری*؛ تهران: دنیای کتاب.
- حائری، عبدالهادی؛ (۱۳۶۳) «آیا خواجه نصیرالدین طوسی در یورش مغولان به بغداد نقشی بر عهده داشته است؟»؛ *مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی*، ش ۶۷، ص ۴۷۹-۵۰۲.
- رشیدالدین فضل‌الله؛ (۱۳۷۳) *جامع‌التواریخ*؛ تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی؛ تهران: البرز.
- سعدی، مصلح بن عبدالله؛ (۱۳۸۷) *کلیات سعدی*؛ تهران: پارسه.
- عباسی، حبیب‌الله و عظیمی، الهه؛ (۱۳۹۵) «مغلطهٔ تأثیر عاطفی در بازنمایی تاریخ»؛ *متن‌پژوهی ادبی*، ش ۶۷، ص ۳۶-۷.
- کاشانی. شمس‌الدین؛ *تاریخ منظوم*؛ نسخهٔ خطی شمارهٔ ۵۸۵ س س، کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی.

۱۴۷

فصلنامه پژوهش‌های ادبی سال ۱۸ شماره ۷۳، تابستان ۱۴۰۰

کاشانی. شمس‌الدین؛ (۱۳۹۱) *شهنامه چنگیزی*؛ تصحیح وحید قنبری نیز؛ تهران: موقوفات محمود افشار با همکاری سخن.

گوهری، کاخکی؛ (۱۳۹۹) «*بازنمایی هویت ایرانی در منظومه‌های حماسی-تاریخی دوره ایلخانی*»، رساله دکترا. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

لین، جورج؛ (۱۳۸۹) *ایران در اوایل عهد ایلخانان*؛ ترجمه سید ابوالفضل رضوی؛ تهران: امیرکبیر.

مجتبائی، فتح‌الله؛ (۱۳۵۲) *شهر زیبای افلاطون و شاهی آرمانی در ایران باستان*؛ تهران: انجمن فرهنگ ایران باستان.

مدبری، محمود و دیگران؛ (۱۳۹۵) «*تحقیقی در احوال شمس کاشی و شهنامه چنگیزی*»؛ *کهن‌نامه ادب پارسی*، س هفتم. ش ۱، ص ۸۹-۱۰۹.

مرتضوی، منوچهر؛ (۱۳۷۰) *مسائل عصر ایلخانان*؛ تهران: آگاه.

مستوفی، حمدالله؛ (۱۳۸۰) *ظفرنامه (قسم اسلامی)*؛ تصحیح مهدی مدائنی، ج ۱. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

مستوفی، حمدالله؛ (۱۳۷۷) *ظفرنامه*؛ چاپ عکسی نسخه خطی شماره ۲۸۳۳. کتابخانه ملی بریتانیا. زیر نظر نصرالله پورجوادی و نصرت‌الله رستگار. مرکز نشر دانشگاهی ایران و انتشارات آکادمی علوم اتریش.

